

ГЕНЕЗА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Соціалізація економіки, на нашу думку, – одна з ключових складових світової економічної трансформації, в основі якої лежить більш тісна інтеграція приватних і суспільних засад, властива сучасній змішаній економіці. Вона виявляється в соціальній переорієнтації виробництва, гуманізації праці і життя людей, пом'якшенні соціальної диференціації і зростанні значення соціальної сфери, інших явищах і процесах. Соціальна орієнтація пронизує всі сфери економіки розвинутих країн Заходу. Центром соціально-економічного розвитку стає людська особистість з її різноманітними потребами. Відбуваються якісні зрушення в системі потреб, структурі попиту і споживання, стилі і якості життя, умовах розвитку людини.

Метою цієї статті є дослідження розвитку процесу соціалізації економіки у глобальному, світовому масштабі. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання: дати визначення категорії «соціалізація економіки»; виявити напрямки соціалізації, виокремити етапи появи, розвитку, занепаду та відтворення соціалізації економічних відносин; класифікувати існуючі моделі соціалізації економіки; визначити сфери, на які впливає соціалізація економіки або її занепад.

Щоб з'ясувати, чому з терміном «соціалізація економіки» найчастіше пов'язують саме середній клас суспільства, слід проаналізувати насамперед його соціальну структуру. Соціальна структура – це стійкий зв'язок елементів в соціальній системі. Основними елементами соціальної структури суспільства є індивіди, що займають певні позиції (статус) та виконують певні соціальні функції (ролі). Ці індивіди об'єднуються на підставі статусних ознак в групи, соціально-територіальні, етнічні та інші спільноти. Соціальна структура відображає об'єктивний поділ суспільства на спільноти, ролі, верстви,

групи тощо, вказуючи на різне становище людей у відношенні одне до одного за численними критеріями. Кожний з елементів соціальної структури, у свою чергу, є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками. З позиції проведеного дослідження нас цікавить саме середній клас. Середній клас (middle class) – це частина суспільства, яка займає за статусними позиціями середнє положення між вищим і нижчим класом. Вперше поняття «середні верстви» стосовно суспільства почав вживати ще Аристотель [1, с. 508]. Саме він висловив ідею, яка з тих пір регулярно повторюється багатьма вченими: чим більше буде ця середня частина суспільства, тим стабільнішим буде і саме суспільство.

У XX ст. поняття «середнього класу» отримало дуже широке розповсюдження, оскільки саме в цей час спостерігалось його різке чисельне збільшення. Аналізом середнього класу займалися М. Вебер [2], Н. Еліас [3], Л. Уорнер [4], Д. Голдторп [5, с. 1–37] та ін. Навіть марксисті, незважаючи на абсолютизацію біполярності класової структури (пролетаріат – буржуазія), визнавали існування середнього класу, відносячи його до проміжних соціальних груп [6, с. 636].

Серед вчених постійно відбуваються дебати з приводу критеріїв виділення середнього класу. Найчастіше основними об'єктивними критеріями називають рівень освіти і доходів, стандарти споживання, володіння матеріальною або інтелектуальною власністю, а також здатність до висококваліфікованої праці. Окрім цих об'єктивних критеріїв, велику роль відіграє суб'єктивне сприйняття людиною свого становища, тобто її самоідентифікація як представника «соціальної середини».

Аналізуючи суспільство з позиції характеристики середньої верстви, виділяють два підходи. Одні вчені розгляда-

ють середній клас як якийсь досить однорідне утворення. При цьому підкреслюється, що представник середнього класу має вищий дохід і вигідніші умови праці, ніж люди з нижчого класу, але у нього менш вигідні позиції за цими ж параметрами, аніж у людей, що належать до вищого класу. На нашу думку, це досить спірне питання і дуже суб'єктивний підхід, критерії якого дуже важко виокремити та перевести у кількісні показники.

Більш поширений і, на наш погляд, більш конкретний другий підхід, прихильники якого підкреслюють неоднорідність середнього класу. Наприклад, на думку сучасного британського соціолога Е. Гіденса, всередині середнього класу можна виділити дві основні категорії. Перша – «старий середній» клас – включає дрібних підприємців. Дана ка-

тєгорія характеризується нестійкістю чисельності, хоча її питома вага у складі населення залишається досить високою. Це є результатом того, що постійно відбувається процес вибування підприємців, що розорилися, який зрівноважується припливом нових людей, охочих спробувати свої сили у власному бізнесі. Друга категорія – «новий середній» клас – складається з високооплачуваних найнятих робітників, як правило, зайнятих інтелектуальною працею. Вищий шар «нового середнього» класу включає менеджерів і фахівців, що працюють у сфері великого бізнесу. Ці люди, як правило, мають вищу освіту і є висококласними фахівцями. До нижчого шару належать

вчителі, лікарі, конторські службовці і т. д. Це дуже різномірна група людей, за багатьма параметрами схожа з робітничим класом. Чітко виражених меж між цими категоріями не існує. Більш того, між ними спостерігається інтенсивна дифузія. Так, чисельність «старого середнього» класу (класу власників) неухильно скорочується і, навпаки, збільшується кількість «нових середніх» верств. Зараз більшість середнього класу – це люди, джерелом доходу яких слугує їхня особиста праця, професійні навички, а не володіння приватною власністю, як було раніше.

Крім цього, слід відзначити, що існує відчутна різниця між середнім класом у розвинутих країнах та тих, що розвиваються. Якщо подати схематично соціальну структуру розвинутих країн, одержимо фігуру у вигляді «яйця» (рис. 1): невеликі за чи-

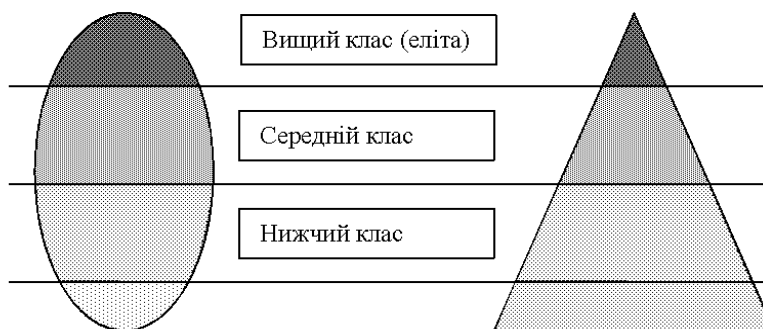

Рис. 1. Соціальна структура розвинутих країн (зліва) та країн, що розвиваються (справа) [7]

сельністю нижчий (бідні верстви) і вищий (багаті верстви) класи, численний середній клас.

До середнього класу на даний момент відносять приблизно 60–70% населення розвинутих країн світу. Завдяки тому, що він є основною соціальною групою, середній клас розвинутих країн виконує ряд дуже важливих соціальних функцій. Базовою серед них є функція соціального стабілізатора: досягнувши певного місця в соціальній структурі суспільства, представники середнього класу схильні підтримувати існуючий державний устрій, який дозволив їм досягти їх певного становища. Слід враховувати, що середній клас відіграє провідну

роль у суспільстві, підтримуючи існуючий державний устрій, який дозволив їм досягти їх певного становища. Слід враховувати, що середній клас відіграє провідну

роль у суспільстві, підтримуючи існуючий державний устрій, який дозволив їм досягти їх певного становища. Слід враховувати, що середній клас відіграє провідну

роль у процесах соціальної мобільності, і це також зміцнює існуючий соціальний лад, оберігаючи його від соціальних катаклізмів: незадоволеність нижчого класу своїм становищем врівноважується наданими їм цілком реальними можливостями для підвищення статусу в суспільстві.

Окрім стабілізуючої функції, середній клас відіграє важливу роль і в інших соціальних процесах. У сфері економічних відносин середні верстви стають економічними донорами не тільки як виробники величезної частини доходів суспільства, але і як великі споживачі, інвестори і платники податків.

Саме середній клас поставляє кадри чиновників і управлінців різного рангу – як для державного апарату, так і для бізнесу. Саморегуляція цивільного суспільства також базується на активності представників середнього класу. Цю його роль називають функцією адміністративно-виконавчого регулятора.

У країнах «третього світу» фігура, що адекватно відображає соціальну структуру суспільства, – «піраміда» (рис. 1): невелика група людей вищого класу, дещо більша за чисельністю група представників середнього класу, численний нижчий клас. Відносна нечисленність середнього класу призводить до того, що він не може повноцінно виконувати ті ж функції, що в розвинутих країнах. Це є однією з причин і в той же час наслідком соціально-економічного відставання країн, що розвиваються.

У кожній країні середній клас відрізняється певною специфікою. Близькими і легко порівнянними є критерії освіти і стилю життя. Більше розбіжностей спостерігається за матеріально-майновим критерієм. Наприклад, у Західній Європі приналежність до середнього класу визначається наявністю заощаджень, а в Америці – широким використанням кредиту. Серединне становище цієї групи населення призводить до ряду суперечностей. Так, на думку деяких ліворадикальних суспільствознавців, середній клас є одночасно і експлуатованим, і таким, що експлуатує: з одного боку, його експлуатують представники великого ка-

піталу, а з іншого – він сам бере участь в експлуатації найманої праці. Інші критики сучасного капіталізму підкреслюють, що в сучасному світі представники середнього класу змушені жити в атмосфері постійного стресу, прагнучи підвищити (або хоч би зберегти) свій рівень життя. Оскільки традиційний пролетаріат поступово відмирає, прихильники соціалістичних ідей починають покладати основні надії саме на «повстання середнього класу». Ліберальні кола, навпаки, вважають середній клас оплотом існуючого ладу.

Беручи до уваги різні підходи до визначення середнього класу, зміст соціалізації вчені вбачають у різних процесах: заперечення прибутку як головного мотиву діяльності; розвитку людини як особистості, її якостей і умов життя; нових явищах і тенденціях розвитку суспільства, протилежних капіталізму. Тобто термін «соціалізація» здавна використовують для визначення таких процесів: а) виховання особистості [8]; б) становлення нового типу економіки; в) заперечення прибутку як головного мотиву діяльності; г) появи нових явищ і тенденцій у розвитку суспільства, протилежних капіталізму.

Нас цікавить друге визначення терміна та його поява, коли у пом'якшенні соціальної диференціації, вирівнюванні доходів на користь найвразливіших верств і груп населення велику роль відіграє держава. Тут потрібно спростувати деякі міфи стосовно термінів «соціальний» та «соціалізм». Наприклад те, що соціалізм – це радянська влада плюс електрифікація всієї країни, а соціально-ринкове господарство – це ринок плюс «сильна соціальна політика». Саме так часто описують суть тієї моделі соціально-економічного розвитку, яка склалася у післявоєнній Західній Німеччині і призвела до безпрецедентного в європейській історії ХХ ст. зростання економіки і досягнення якісно нових стандартів суспільного розвитку. Зміст соціалізації економіки охоплює багато процесів, з яких зазвичай відзначають такі: вирівнювання доходів, усунення крайнощів; залучення працівників до управ-

ління їх працею, соціальне партнерство; зміна ставлення до власності; подолання характеру найманої праці; розвиток соціальної захищеності працівників та соціальної відповідальності на всіх рівнях організації; зростання різноманітності форм власності; скорочення питомої ваги приватної і капіталістичної власності; зростання частки держбюджету у розподілі ВВП. На нашу думку, доцільно

розглянути головні історичні тенденції розвитку сучасного суспільства, що вказують на процеси соціалізації економіки (табл. 1).

У першій половині ХХ ст. через ряд об'єктивних умов (посилення концентрації виробництва, ускладнення економічних зв'язків, загострення соціальних проблем і посилення мілітаризації економіки) відбулося розширення економіч-

Таблиця 1

Гене́за соціалізації економіки протягом історичного розвитку підприємницьких форм

№ з/п	Сектор	Характеристика секторів економіки	Форма вияву соціалізації
I	Сектор традиційної економіки	Комунальний (общинний) характер економіки, що заснована на традиційних відносинах альтруїзму та самозабезпечення. Переважає ремісництво	Індивідуальне господарювання та орієнтація на інтереси особистості
	Кооперативний сектор економіки:	Форми співпраці безпосередніх виробників	Поєднання зусиль для досягнення ефекту синергії і поділу його результатів між учасниками об'єднання
	– помічі	Вільна праця вільних людей, об'єднаних для виконання певної великої роботи, що не під силу виконати одному	Відстрочена частина вигоди, бо винагородою є пригостання та обіцянка допомоги в майбутньому на тих же умовах
	– супряги	Більш розвинена форма сумісної праці, коли люди об'єднують не тільки свої зусилля, але і свої знаряддя виробництва для сумісного систематичного або разового виконання певних робіт для один одного	Взаємна вигода членів об'єднання
	– товариства	Організаційно оформлена співпраця вільних людей на постійній основі	Забезпечення справедливості співпраці
	– артілі	Об'єднання професіоналів для спільних робіт на третіх осіб (не в порядку взаємодопомоги)	Забезпечення більшої ефективності та віддачі праці
	– цехи	Співпраця всіх ремісників певного ринку на основі створення союзів, об'єднань. Передвісник кооперативу	Встановлення узгоджених відносин співпраці, в яких виникають відносини найму. Участь у створенні спільного продукту
	– кооперативи	Працівники самі працюють і господарюють, ведуть комерційну діяльність, їх співпраця орієнтована на добробут своїх членів, передбачає їх рівність, демократизм, участь в управлінні справами тощо	Отримання доходу пропорційно своїй праці, участь в управлінні підприємством
	– народні підприємства	Виникають на підприємствах середнього розміру за допомогою їх викупу самими працівниками для сумісного господарювання	Участь у капіталі підприємства
	Корпоративний сектор економіки	Акціонерні підприємства, що є основною формою асоційованого, сумісного господарювання, підприємництва	Встановлення приватної власності на майно, яке внесене до спільного виробництва, що оформляється за допомогою випуску акцій
II	Державний (суспільний, публічний) сектор економіки	Представники держави ведуть підприємницьку діяльність на професійній основі як менеджери	Державний капіталізм є вищою формою соціалізації підприємств, бо є можливість обходитися без капіталістів
III	Неприбутковий сектор економіки	Забезпечують задоволення тих потреб, які не можуть бути забезпечені іншими секторами економіки	Їх створення не ставить за мету отримання прибутку, а лише добродійність

них функцій держави. Вона все сильніше втручалася в регулювання не тільки економічних, але і соціальних відносин. У багатьох країнах Західної Європи і в США під тиском лівих сил і профспілок набуло розвитку соціальне законодавство. Саме на цій хвилі сформувалася ідеологія «держави загального благоденствування».

Державна політика соціального благоденствування в 40–50-ті рр. ХХ ст. включала програми досягнення високого рівня життя населення шляхом створення державної системи освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва; програми соціального забезпечення, регулювання мінімального розміру оплати праці. Пізніше вони були доповнені демографічними і екологічними програмами захисту національної культури та ін.

Після Другої світової війни в програмних документах багатьох політичних партій, а також конституціях трьох держав Західної Європи (в Основному Законі ФРН 1949 р., Конституції Франції 1958 р. і Конституції Іспанії 1978 р.) з'явився термін «соціальна держава».

Завдяки зусиллям держави в післявоєнний період у більшості європейських країн створено національні соціально-економічні ради з представників об'єднань підприємців, профспілок і держави. У 1947 р. в Італії утворено Національну раду економіки і праці. У Бельгії в 1948 р. створено Центральну економічну раду, а в 1952 р. – Національну раду праці. У Голландії в 1950 р. сформовано Економічну і соціальну раду, а пізніше – Раду з проблем праці. У Франції Економічний і соціальний комітет діє з 1958 р., а в Англії – з 1962 р.

Категорію «соціалізація економіки» активно використовували на початку ХХ ст. Про неї писали в 1903 р. К. Каутський, І. Мечніков [9, с. 201]. Історію цього поняття дослідив В. Чернов (1873–1952 рр.) у праці «Конструктивний соціалізм» [10, с. 154]. Її суттю можна вважати деяке подолання відчуження як головного наслідку розвитку ринку. Змістом цієї категорії можна вважати закономірний процес самозаперечення буржуазної економіки [6, т. 46, с. 224]. Її називали

«кроками до соціалізму» або «мирною еволюцією капіталізму до нового ладу [11, с. 113].

А. Мюллер-Армак у своїй відомій праці «Соціальні аспекти економічної системи» 1947 р. стверджує, що планове господарство довело свою меншу ефективність. Потрібно створити юридичні рамки, які забезпечать справедливість у господарстві (на цьому часто наголошував Ф. Бем). Розробки у цьому напрямі було продовжено В. Репке, Л. Ерхардом, В. Ойкенем та ін. Про створення моделі «соціального ринкового господарства» як головного завдання економічної політики країни було заявлено самим канцлером ФРН К. Аденауером. Л. Ерхард на з'їзді християнсько-демократичного союзу (ХДС) у 1957 р. оголосив про початок другого етапу у ФРН «соціального ринкового господарства». Трохи пізніше в одній зі своїх публікацій початку 60-х рр. Л. Ерхард підкреслював, що саме «вільне змагання є, перш за все, основним елементом соціального ринкового господарства». Уявлення Ерхарда про нову модель економіки можна скласти і з його спогадів – абсолютно очевидно, що його серйозно не турбувало нічого, окрім вільних цін і стабільної валюти. Його модель «соціального ринкового» дуже скупа. Після того, як термін «соціальне ринкове господарство» був введений у 1947 р. і політика Ерхарда виявилася успішною, термін став предметом безлічі інтелектуальних і політичних спекуляцій. У нього стали з'являтися нові значення, і це стало не останньою причиною того, що вивчення літератури про «соціальне ринкове господарство» є досить складним.

З одного боку, «соціальним ринковим господарством» стали називати економіку Німеччини. Очевидно, що експеримент вдався, і назву концепції було перенесено на практичний результат. Сам Л. Ерхард почав говорити «наше соціальне ринкове господарство», маючи на увазі економіку ФРН. Врешті-решт, це викликало підміну поняття – соціальним ринковим господарством стали називати всі процеси, що мали місце в німецькій економіці, навіть якщо це

відбувалося всупереч ідеям батьків-засновників або якщо це було успадковане з минулого. Зрозуміло, «соціальному ринковому» стало діставатися від критиків за те, в чому «соціальне ринкове» звинувачувати некоректно.

З іншого боку, сама концепція «соціальне ринкове господарство» стала «допрацьовуватися», але таким енергійним і творчим чином, що первинні змістовні рамки поступово було втрачено. У результаті знайти ясне і єдине для всіх значення цього терміна після 1960-х рр. практично неможливо. Згодом термін став модним політичним і ідеологічним брендом.

Д.М. Кейнс орієнтувався на соціалізацію економічного життя, зокрема інвестицій, які сприймалися ним як шлях до державного соціалізму [12, с. 453–454]. Багато уваги приділив соціалізації Й. Шумпетер. Він називав її «об'єктивною історичною тенденцією руху до соціалізму». Цікаво, що саме інституціоналісти одними з перших виступили з ідеєю державного контролю над економікою і в теоретичному плані підготували певну платформу для подальшого розповсюдження кейнсіанства. Ранні інституціоналісти запропонували різні способи «соціального контролю». Так, Т. Веблен виступив з програмою передачі влади інженерно-технічній інтелігенції з подальшим контролем над виробництвом. Підвищення ролі держави і її втручання в економіку пропонував Дж. Комонс, який вважав, що уряд зможе забезпечити баланс інтересів різних верств суспільства. У. Мітчелл відстоював можливість усунення криз за рахунок державних витрат, організації національного планування.

Серед економістів інституційного напрямку особливо слід виділити представника шведської школи, лауреата Нобелівської премії з економіки 1974 р. за глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних і інституційних явищ – Г. Мюрдаля (1898–1987). Він мав вагомий міжнародний авторитет, причому не тільки як політичний діяч, але і як економіст, що зумів тісно пов'язати проблеми економічної і соціальної політики. Великі економісти завжди продава-

ли свої рекомендації у сфері політики (Мальтус, Рікардо, Маркс, Кейнс).

У свою чергу, Дж. Гелбрейт увів в економічну науку концепції «зрілої корпорації» і «нового соціалізму», конкретизував поняття «соціалізм» як засіб управління і контролю (без докорінної і, тим більше, насильницької ломки сучасної системи західної економіки). Якщо старий соціалізм був ідеологічним, то новий соціалізм, на думку Гелбрейта, результат обставин. Ідея заміни ринкової стихії промисловим плануванням широко використовується Гелбрейтом в обґрунтуванні процесу трансформації капіталізму в нове індустріальне суспільство. На думку Гелбрейта, найбільш важливим завданням для реформ у державі є емансипація переконань. Наступний крок реформи – емансипація держави, яка причетна до проблеми нерівності двох систем і одночасно слугує головним засобом її усунення.

Інституціоналісти завжди підкреслювали значення соціального контролю над економікою, пов'язуючи його з проблемою суспільного інтересу, змістовних критеріїв суспільного добробуту. Тому багато хто з них бачив вузькість кейнсіанства, що виправдовувало державне регулювання необхідністю коректування ринкової нерівноваги. Інституціоналісти, доводячи необхідність позитивної ролі державного регулювання, перш за все, прагнули вийти за межі ринкового підходу.

Серед французьких прихильників інституційно-соціологічного напрямку особливе місце належить Ф. Перру (1903–1987).

Держава, на думку Ф. Перру, в «загальній економіці» підсилить свою роль арбітражного органу, що стежить за дотриманням суспільних інтересів і стимулює приватну ініціативу. Суспільство буде зацікавлене створити такий тип господарства, в якому враховуватимуться перш за все інтереси кожної людини, всіх членів суспільства без винятку, а не окремих осіб або окремих соціальних груп.

Внаслідок активних наукових досліджень у сфері розвитку економіки капіталізм у різних країнах світу модифікувався, пристосувався до потреб суспільства та

набув деяких нових рис, а саме соціальних (табл. 2).

Соціалізацію ринкової економіки вивчало багато економістів, це питання є основним для наукової діяльності декількох економічних шкіл, і, користую-

демократичним, але й ліберальним ідеалам. Замість конкурентної, легітимної і керованої ринкової економіки в країні склалася монополістична, корумпована система. В Україні, де 28% населення живуть на межі бідності, 14% – в умовах

Таблиця 2

Деякі відмінності сучасного капіталізму від чистого капіталізму

Основні риси	Суспільство XVIII–XIX ст.	Суспільство другої половини XX ст.
Масштаби усуспільнення виробництва	Усуспільнення виробництва в рамках підприємства	Усуспільнення і одержавлення частини господарства в національному і інтернаціональному масштабах
Переважаюча форма власності	Економічна діяльність одноосібних підприємців-капіталістів	Економічна діяльність на базі колективної приватної і державної власності
Регулювання економіки	Саморегулювання індивідуальних капіталів на засадах вільного ринку при слабкому втручанні держави	Активне державне регулювання національної економіки для стимулювання споживчого попиту і пропозиції, запобігання кризам і безробіттю тощо
Соціальні гарантії	Соціальна незахищеність громадян у випадках безробіття, хвороби і старості	Активне державне регулювання національної економіки для стимулювання споживчого попиту і пропозиції, запобігання кризам і безробіттю тощо

чись їхнім багатим досвідом, зазначимо, що соціалізація ринкової економіки може йти двома шляхами залежно від характеру державного втручання: 1) контроль держави над ринковими механізмами для забезпечення економічними благами всіх верств населення; 2) роль держави як «спортивного судді», що захищає інтереси та надає однакові економічні можливості для всіх верств населення. Історично склалося так, що другий шлях є більш ефективним для економічного процвітання країни.

Перехід України до нових суспільно-економічних відносин супроводжується змінами в соціальних орієнтирах економіки. При цьому всебічний розвиток і задоволення потреб людини потребує соціалізації економічної системи, тобто створення умов для зростання життєвого рівня населення, розвитку трудового потенціалу, недопущення надмірної диференціації за рівнем доходів, проведення пенсійної реформи, надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, розвитку освіти, культури, підвищення рівня охорони здоров'я.

Разом з цим сучасний суспільний устрій в Україні не відповідає не тільки

жебрацького існування, тобто 42% громадян змушені щодня фізично виживати, а 1–2% багатих людей отримують приблизно 25% всіх доходів, вирішення проблеми соціалізації економіки є нагальною необхідністю.

Проведений аналіз дає підстави зробити висновок, що соціалізація ринкової економіки – це: захист економічних інтересів незабезпечених верств суспільства; надання однакових економічних можливостей усім членам суспільства та більш рівномірний розподіл благ між різними верствами суспільства як фактор створення міцного середнього класу та наявність інститутів, що забезпечують ці процеси. Мати власне житло – одна з першочергових потреб людини. Створення економічних умов для задоволення цієї потреби уможливорює задоволення більш високих за рівнем потреб кожної особистості: у спілкуванні, інтелектуальному, духовному та професійному розвитку, бажанні вдосконалення та самоствердження. На нашу думку, одним з найефективніших шляхів для досягнення цієї мети є створення ефективної ринкової системи іпотечного кредитування. Проте ця проблема заслуговує на окреме наукове дослідження.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Соч. в 4-х т. Т. 4; Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
2. Пшеничнюк О.В. Соціологія / О.В. Пшеничнюк. – <http://www.djerelo.com>
3. Федеральный образовательный портал / О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Э. Норберт. – М.: СПб.: Университетская книга, 2003, серия «Книга света». – (<http://www.ecsocman.edu.ru>)
4. Ученый секретарь / Социальный класс и социальная структура. Глава из книги: Уорнер Л., Янки Сити; Уорнер Л.М. // Рубеж. – 1999. – Т. 10–11. – www.ieie.nsc.ru
5. Современная российская социология в Сети / Introduction: Social Mobility and Social Interests; Goldthorpe J.H. – Oxford: Clarendon press, 1987. – Пер. с англ. О.В. Лукши. – <http://socnet.narod.ru>
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. в 39 т. М., 1962. – Т. 26. – Ч. 1. – 503 с.
7. Энциклопедия «Кругосвет» / Средний класс. – <http://www.krugosvet.ru>
8. Мудрик А.В. Социальная педагогика / А.В. Мудрик. – М.: Академия, 1999. – 304 с.
9. Мечников И.И. Этюды оптимизма / И.И. Мечников. – М.: Наука, 1988. – 328 с.
10. Чернов В. Конструктивный социализм / В. Чернов. – М.: Росспэн, 1997. – 647 с.
11. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 29 / В.И. Ленин. – М.: Политиздат, 1969. – 782 с.
12. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег / Д.М. Кейнс. – М.: Прогресс, 1978. – 494 с.